

ISSN 1999-4214 (print)

ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES
INSTITUTE

№3/2026

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2026

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD)

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Аасланд Е.	философия докторы (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Каранфил Г.	философия докторы (PhD), профессор, Комрат мемлекеттік университеті, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Олдфилд А.	Философия докторы (PhD), профессор, Каролина Университеті Каролина, АҚШ
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	философия докторы (PhD), профессор, Токат Газиосманпаша университеті, Токат, Түркия

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 25.09.2026 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Аасланд Е.	доктор философии (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Каранфил Г.	доктор философии (PhD), профессор, Комратский государственный университет, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курысжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Олдфилд А.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Каролины Каролина, США
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Токат Газиосманпаша, Токат, Турция

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 25.09.2026 г. Формат 60*84 1\8. Бум. типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

©Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute
Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Aasland E.	
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Karanfil G.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Komrat Devlet Univerditesi, Kishinev, Moldova
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhana L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Oldfield A.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Coastal Carolina University Carolina, USA
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Senmez O.F.	(PhD), Professor, Tokat Gaziosmanpasa University, Tokat, Turkey

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 25.09.2026 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ / LINGUISTICS		
BAKYTZHANOVA A.K.	The problem of Professional Language in Scientific Publications of the International Database Scopus	7
ЕРСҰЛТАНОВА Қ.Ж.	Қазақ тілінің цифрлық медиакөңістіктегі тіл тазалығы	23
ИМАНБЕРДІ С.Қ. ӘБДУӘЛИҰЛЫ Б.	Қазақ кісі есімдері: отбасы және демография	32
КЕСІКБАЕВА Ә. ЕСЕНОВА Қ.Ө. ИСМАИЛОВА Ф.К.	Қазақ очерктерінің типтік түрлері және жолсапар очерктерінің прагматикасы	42
МУСАЕВ Ә.С. АМАНГЕЛЬДИН Е.А. АЛКЕБАЕВА Д.А.	Адам мен жасанды интеллект коммуникациясы: тілдік имитация және иллюзия	54
НУРБАЕВА А.М. БАЙСЫДЫК И.Б. АКЫБАЕВА Н.Н.	Генеративный искусственный интеллект в рекламном дискурсе: языковые сдвиги и трансформация голоса бренда	65
NURDAULET P. BIRAY N. MAULET A.	Theoretical Foundations of the Linguoculturological Study of Kui-anysz texts: Language and Culture, Linguocultural Unit, Concept, Symbol, and Cultural Code	78
ОРАЗБАЕВА Ф.Ш. РЫСҚҰЛОВА А.Д. ПЕРТАЕВА Ә.К.	Қазақ, орыс және ағылшын дискурсындағы генеративті семантика: салыстырмалы-типологиялық талдау	89
РАҚЫМҒАЛИЕВА А.О. ИСАКОВА С.С. МУХАМЕДЖАНОВА Г.Т.	Қазақ тіл білімінде когнитивтік терминтаңымның қалыптасуы мен дамуы	102
SAURBAYEV R.ZH. PASHAN D.M.	The Manifestation of Emotive and Evaluative Dimensions in Lexical Usage within the Context of Communication	111
СНАБЕКОВА М.М. НУРТАЕВА А.Б.	Қазақ және ағылшын тіліндегі жеке жұлдыздардың халықтық космонимдік атаулары жайында	124
ТҰЯҚБАЙ Т. ТҰЯҚБАЕВА Р. ТОЙБЕКОВА С.	Абай шығармаларындағы «е» көмекші етістігінің эволюциясы	133
ӘДЕБИЕТТАНУ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ / LITERATURE STUDIES		
АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә. НУРДАУЛЕТОВА Б.И. БЕКЕЕВА Н.Ж.	Алтай оронимі мен Ертіс гидронимі: фольклорлық нұсқалар және этимологиялық талдау	146
АЛМАСХАНҚЫЗЫ А. СЕЙІТОВА Б.Б. МЕЛЬНИК С.	Асқар Алтай прозасындағы интермәтін және ұлттық семиосфера	158

ҚОРҒАНБЕКОВ Б.С. ДАУЛЕТ Л.	Мырзашөл өңірі қазақтарының фольклоры: жанрлық жүйесі мен мәдени-танымдық ерекшелігі	173
KARBOZOV E.K. NOGAIBEK KYZY L.	Semiotic and Symbolic Significance of Sacred Notions in Wedding Ritual Folklore	184
ДИЛЬДЕБАЕВА Ж.Ш. АХМЕТ К.С.	Әдебиеттегі кроссвер жанры және қазіргі қазақ прозасы	196
ЖОРАШОВА А.М. АЙТУГАНОВА С.Ш. ТАМАБАЕВА Қ.Ө.	Қазіргі қазақ прозасындағы метанарратив: Айгүл Кемелбаева шығармаларының құрылымдық ерекшеліктері	207
ЖУМАГЕЛДИН Ж.Ш. ЖАРЫЛҒАПОВ Ж.Ж. КЕНЖЕГАЛИЕВ С.А.	Қазақ анималистік прозасындағы баяндау формаларының құрылымы	218
ИСИНА Н.У. НУРМАНОВА Ж.К. ЖАПАНОВА М.Е.	Авторская стратегия в малой прозе Умит Тажкен	227
МИРАЗОВА М.Н. БОЛТАНОВА Ж.	Қазылық тауының көркем санадағы пішіні	243
ОРАЗХАН Н.Н. ДАРИБАЕВ С.Д. МАХАНБЕТҚЫЗЫ А.	*Қорқыт ата бейнесін медиакеңістікте жандандыру мәселесі	252
САДЫҚ А.С.	Қазақ ғашықтық ән өлеңдерінің поэтикалық типологиясы	262
САПАШ Ш.Б. ТАХАН С.Ш.	Методологические подходы к изучению казахской драматургии в отечественном литературоведении 1960–1980-х годов	273
СИРЯЧЕНКО В.В. БАЗЫЛОВА Б.К. СЕКЕЙ Ж.	Возможности и вызовы интеграции искусственного интеллекта и визуализации данных в изучение эволюции казахской литературы	284
ТОҚТАРБАЙ Е. Н. ӘУБӘКІРОВА Қ.А. ТОҚСАМБАЕВА А.О.	Шәкәрім поэзиясындағы «оян» мотиві	294
UTESHOVA A.A. MATBEK N.K.	Mystical Chronotope and Mythical Symbolism in Contemporary Kazakh Youth Prose	305
ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ / МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ / METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE		
АСҚАРОВА Г.С. КАРИБЕКОВА А.Ж. АЙТОВА Ж.Ж.	Цифрлық гуманитаристика аясында ежелгі дәуір әдебиетін оқытудың жаңа парадигмасы	315
САТКЕНОВА Ш. ТЛЕУБАЕВ С. Б.	Мультимедиялық құралдар арқылы қазіргі қазақ әңгімелерін оқытудың ерекшелігі	328

*А. АЛМАСХАНҚЫЗЫ¹

Б.Б. СЕЙТОВА²

С. МЕЛЬНИК³

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан¹
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы,
Қазақстан²

Индиана университеті, Блумингтон, АҚШ³

(e-mail: almaskhanqyzy@mail.ru¹, seyitova.bagdagul@mail.ru², smelnyk@iu.edu³)

АСҚАР АЛТАЙ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ИНТЕРМӨТІН ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ СЕМИОСФЕРА

Аңдатпа. Көркем мәтін – жазушы танымының нәтижесі ғана емес, сонымен қатар белгілі бір этностың тарихи жадында, тілдік тәжірибесінде, мәдени дәстүрінде, дүниетанымдық модельдерінде қалыптасқан көпқабатты таңбалық жүйенің көрінісі. Сондықтан көркем туындының ішкі құрылымын, мағыналық қабаттарын және мәтін түзуші механизмдерін айқындауда қазіргі филологияда «интермәтін» ұғымы маңызды теориялық категория. Интермәтіндік қатынас мәтіннің өзге мәтіндермен мағыналық, құрылымдық және мәдени байланысқа түсуі арқылы жүзеге асады. Яғни әрбір көркем шығарма дербес семиотикалық тұтастық ретінде қабылданғанымен, оның мағынасы өзінен бұрынғы мәтіндермен, мәдени кодтармен, прецеденттік құрылымдармен сабақтастықта ашылады.

Осы теориялық ұстаным тұрғысынан қарастырғанда, Асқар Алтайдың «Туажат» және «Казино» туындылары қазіргі қазақ прозасындағы интермәтіндік байланыстар мен ұлттық семиосфераның өзара әрекетін айқын танытатын көркем жүйесі. Бұл шығармаларда бір жағынан мифологиялық модельдер, фольклорлық реминисценциялар, мақал-мәтелдер, діни формулалар, тарихи-мәдени жад элементтері белсенді қолданысқа түссе, екінші жағынан әлемдік әдеби канонға тән прецедентті атаулар, еуропалық топонимдер, әлемдік тілдік бірліктер, урбанистік кеңістік атаулары мен техногендік өркениет белгілері қатар өріледі. Соның нәтижесінде мәтін ішінде әртүрлі мәдени кодтардың тоғысуы жүзеге асып, ұлттық және жаһандық семиотикалық қабаттардың өзара қақтығысы мен үйлесімі көркем семантиканың негізгі ұйымдастырушы тетігіне айналады.

Түйін сөздер: проза, интермәтін, ұлттық семиосфера, Туажат, Казино, мәдени жад.

Кіріспе. Қазіргі көркем мәтінді зерттеу барысында мәтіннің тек ішкі құрылымын емес, оның мәдени жадымен, тарихи таныммен және ұжымдық семиотикалық кеңістікпен байланысын қатар қарастыру қажеттігі айқындалып отыр. Себебі көркем шығарма – авторлық ойдың дербес нәтижесі ғана емес, белгілі бір халықтың ғасырлар бойы жинақталған тілдік тәжірибесі мен мәдени кодтарының көркем формада жаңғыруы. Осы тұрғыдан алғанда мәтін құрамындағы бөгде мәтін ізі, мәдени реминисценция, мифтік ишара, мақал-мәтел, діни формула, тарихи атаулар сияқты бірліктердің қызметін интермәтін аясында қарастыру көркем мағынаның терең қабаттарын ашуға мүмкіндік береді.

Интермәтін мәселесі әлемдік гуманитарлық ғылымда кең зерттелгенімен, оның ұлттық семиосферамен сабақтас қызметі қазақ прозасы материалында әлі де арнайы тереңдетіп қарастыруды қажет етеді. Әсіресе қазіргі қазақ әдебиетінде ұлттық код пен жаһандық мәдени қабаттардың қатар көрінуі мәтіннің семантикалық құрылымын күрделендіріп отыр. Мұндай ерекшелік Асқар Алтай прозасында анық байқалады. Жазушы шығармаларында архаикалық мифтік модельдер, фольклорлық жад, діни таным, ұлттық сөйлеу формулалары мен қазіргі өркениеттік атаулар бір мәтін кеңістігінде тоғысып, күрделі мағыналық жүйе түзеді.

Асқар Алтайдың «Туажат» романы мен «Казино» новелласы осы тұрғыдан қазіргі қазақ прозасындағы интермәтіндік ұйымдасу мен ұлттық семиосфераның көркем көрінісін айқын танытады. Бұл шығармаларда интермәтін жеке дәйексөз не әдеби ишара деңгейінде ғана емес, кейіпкер танымын, мәдени қақтығысты, тарихи жадты және дүниетанымдық бағдарды ұйымдастыратын ішкі мәтіндік тетік ретінде көрінеді. Сондықтан автор прозасындағы интермәтіндік құрылымдарды ұлттық семиосферамен сабақтастыра талдау қазіргі әдеби мәтіннің семантикалық табиғатын тереңірек түсіндіруге жол ашады.

Зерттеудің мақсаты – Асқар Алтай прозасындағы интермәтіндік құрылымдардың ұлттық семиосферамен байланысын анықтап, олардың көркем мәтіндегі лингвистикалық қызметін көрсету.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу материалы ретінде Асқар Алтайдың «Туажат» романы мен «Казино» повесі алынды. Материалдарды талдау барысында интермәтін теориясының классикалық тұжырымдары басшылыққа алынды. Атап айтқанда, қазақ әдебиеттануы мен тілтанымындағы А. Байтұрсынұлы, М. Әуезов, З. Қабдолов, А. Әділова, А. Ісімақова, Г. Пірәлиева еңбектерінде ұсынылған теориялық тұжырымдар зерттеу материалдарын талдау барысында негізге алынып, олардың еңбектеріндегі интермәтіндік байланыс, мәтіннің құрылымы, авторлық сана және көркемдік сабақтастыққа қатысты пайымдары нақты мысалдарды саралауда қолданылды. Сонымен қатар М. Бахтиннің диалогизм туралы тұжырымы, Ю. Кристеваның мәтіннің өзге мәтіндермен үздіксіз байланысы жөніндегі пікірі, Ж. Женетт ұсынған мәтінаралық қатынас түрлері, Р. Барт пен Ю. Лотман еңбектеріндегі мәдени код пен семиосфераға қатысты теориялық ұстанымдар зерттеудің теориялық негізін құрады. Аталған ғалымдардың еңбектеріндегі негізгі теориялық қағидалар зерттеу материалдарын интермәтіндік тұрғыдан талдау барысында дәйектеліп, нақты мәтіндік мысалдарды түсіндіру мен саралауда пайдаланылды.

Осы теориялық тұжырымдарға сүйене отырып, зерттеу нысанындағы мәтінаралық байланыстардың түрлері, олардың көркемдік қызметі және мәдени-танымдық мәні айқындалды. Зерттеуде сипаттамалы талдау, контекстік интерпретация, лингвистикалық саралау және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Алдымен мәтін ішіндегі интермәтіндік маркерлер іріктеліп, олардың мағыналық табиғаты анықталды. Кейін сол бірліктердің ұлттық мәдени жадпен, тарихи таныммен және діни-мифологиялық кеңістікпен байланысы сараланды. Жекелеген тілдік бірліктердің мәтіндегі қызметі олардың авторлық контекстегі жаңа семантикалық жүктемесімен бірге қарастырылды.

Талқылау мен бақылау. Қазіргі ғылыми парадигмада интермәтін – көркем мәтіннің мағыналық құрылымын, мәдени жадымен сабақтастығын және семантикалық көпқабаттылығын айқындайтын маңызды категориялардың бірі. Өйткені, көркем шығарма жеке дара тілдік құрылым болғанымен, оның мазмұны мен көркемдік жүйесі өзінен бұрынғы әдеби үлгілермен, тарихи тәжірибемен және ұлттық танымда орныққан сөз өрнектерімен байланыста қалыптасады. Сондықтан кез келген жаңа мәтінді тек авторлық ойдың жемісі ретінде емес, әдеби жалғастық негізінде туындайтын күрделі рухани құрылым ретінде тану қажет.

Қазақ әдебиеттануы мен тілтанымдық зерттеулерінде «интермәтін» термині кейінгі кезеңдерде орныққанымен, оның мазмұнын құрайтын теориялық пайымдар ХХ ғасырдың басында қалыптасты.

Отандық әдебиеттанудың негізін қалауған А.Байтұрсынұлы сөз өнерінің табиғатын түсіндіре отырып, әрбір көркем туындының халықтың бұрыннан жинақталған рухани тәжірибесімен сабақтас жасалатынын атап көрсеткен. Ғалым әдеби мұралардағы ұқсастықтарды халықтардың тарихи қалыптасу арналарының жақындығымен байланыстырады [1, 100].

Мұндай әдеби жалғастық мәселесі академик М.Әуезов еңбектерінде де терең қарастырылды. Әсіресе Абай шығармашылығын зерттеу барысында шығыс әдеби дәстүрінің қазақ поэзиясында жаңа мазмұнға ие болуын көрсетуі мәтіндердің көркем сабақтастығын айқындады. Мұнда бұрынғы сюжеттердің жаңа тарихи санада қайта игерілуі әдеби дамудың ішкі заңдылығы ретінде танылады [2, 238].

Профессор З.Қабдолов әдебиетті қоғамдық сананың күрделі формасы ретінде бағалай отырып, әр дәуірдегі көркем мәтіннің тарихи тәжірибені жинақтап, кейінгі ұрпаққа жеткізетінін көрсетеді [3, 45]. Осы ретте көркем шығарма эстетикалық құрылым ғана емес, мәдени ақпаратты сақтайтын әрі жаңғыртатын рухани кеңістік болып танылады.

Қазіргі қазақ филологиясында интермәтін арнайы зерттеу нысанына айналып, оның мәтін ішіндегі қызметтік табиғаты да нақтылана түсті. Ғалым А.С.Әділова қазақ көркем мәтіндеріндегі кіріктірілме құрылымдарды талдап, интермәтіннің бірнеше қызмет атқаратынын көрсетеді. Ғалымның пікірінше, бөгде мәтін кей жағдайда оқырман назарын сыртқы мәтінге бағыттайды, кейде шығарманың ішкі құрылымын ұйымдастыруға қатысады, енді бірде авторлық бағалауды тереңдетеді, бейнелілік қуатты күшейтеді және ортақ мәдени білім негізінде жасырын мағына қалыптастырады [4, 7]. Демек интермәтін тек дәйексөздік сипатпен шектелмейді, ол мәтіннің поэтикалық жүйесіне тікелей қатысады.

Қазіргі қазақ прозасының көркем табиғатын жаңа әдіснамамен қарастырған Г.Пірәлиева мен А.Ісімақова еңбектерінде де интермәтінге байланысты маңызды концепция бар. Г.Пірәлиева қазіргі романдар құрылымында мифологиялық ишаралар мен аллюзиялық қабаттардың күшейгенін көрсетсе [5, 102]. А.Ісімақова заманауи прозада архетиптік модельдер мен мәдени кодтардың ұлттық фольклор мен әлем әдебиеті тәжірибесі арқылы күрделі көркем синтез түзетінін айтады [6, 39].

Негізінен интермәтін ұғымының теориялық негізі М. Бахтин еңбектеріндегі диалогизм тұжырымынан бастау алады. Ғалым көркем сөз табиғатының өзге сөзбен қатынас үстінде қалыптасатынын көрсетіп, әр мәтіннің өзінен бұрынғы сөздермен және қабылдаушы санамен үздіксіз байланыста болатынын дәлелдеді. Кейін Ю.Кристева осы идеяны дамытып, мәтінді өзге мәтіндердің ізі сақталған құрылым ретінде сипаттады. Оның пікірінше, кез келген мәтін бұрыннан бар мәдени белгілердің жаңа жағдайда қайта ұйымдасуынан туады [7, 94].

Осы теориялық ұстанымдар негізінде интермәтін көркем мәтіннің ішкі семантикалық қабатын тереңдететін құрылымдық категория ретінде танылады. Сондай-ақ, «интермәтін кең мәдени контекстті қамтуға мүмкіндік береді» [8, 187]. Сондықтан Асқар Алтай прозасындағы интермәтінді талдау автор шығармаларындағы мифтік ишараларды, тарихи реминисценцияларды, діни формулаларды және ұлттық семиосферамен сабақтас мағыналық қабаттарды ашуға мүмкіндік береді.

Интермәтін мен семиосфера ұғымдары көркем мәтінді әр қырынан танытқанымен, олардың қызмет өрісі өзара тығыз сабақтасып жатады. Интермәтін мәтін құрамында өзге мәтіннің ізі ретінде көрінсе, семиосфера сол іздің қандай мәдени кеңістіктен келіп, қандай танымдық ортаға сүйеніп тұрғанын аңғартады. Өйткені көркем шығармаға енген әрбір цитаталық ишара, мифтік бейне, діни атау немесе тарихи реминисценция өзімен бірге белгілі бір мәдени тәжірибені де алып кіреді, әрі «интермәтін ұлттық мәдени жад пен жаһандық әдеби контекстті жалғайды» [9, 2825].

Интермәтін секілді ұлттық семиосфераны тек жазба мұрамен немесе тарихи мәтіндермен ғана шектеу жеткіліксіз. Ол ұлттың мәдени жадында сақталған сөз үлгілерін, жазба және ауызша мәтіндерді, рәсімдік әрекеттерді, қоғамдық қолданыста орныққан ишараларды, тұрақты тіркестерді, музыкалық кодтарды, кеңістікке қатысты атауларды

және киелі орындарға байланысты қалыптасқан таңбалық жүйелерді тұтас қамтиды. Басқаша айтқанда, ұлттық семиосфера ұжымдық сананың түрлі деңгейде таңбаланған мәдени қабаттарын біріктіретін күрделі семиотикалық кеңістік ретінде танылады.

Ю.Лотман семиосфераның ішкі құрылымын сипаттап, оның біртекті емес табиғатын атап көрсетеді. Ғалымның пікіріне сүйенсек, мәдени кеңістіктің ядросы мен шеткі аймақтары үздіксіз қозғалыста болады, ал шекара сырттан енген таңбаларды ішкі жүйеге бейімдейтін аударушы қызмет атқарады. Осы себепті өзге мәдени кеңістіктен келген мәтіндік элементтер ұлттық санаға тікелей емес, белгілі бір іріктеу мен мағыналық сүзгі арқылы енеді [10, 70].

Осы үдерісте интермәтін айрықша қызмет атқарады, өйткені ол мәтіннің ішкі құрылымында әртүрлі мәдени қабаттардың қатар өмір сүруіне мүмкіндік береді. Көркем мәтіндегі әрбір кіріктірілген белгі, мейлі ол эпиграф болсын, мақал-мәтел, діни формула, мифтік бейне, тарихи атау, әдеби ишара немесе музыкалық код болсын, белгілі бір мәдени тәжірибені өзімен бірге алып келеді. Мұндай белгілер жаңа контексте қайта мағыналанып, жаңа семантикалық қызметке ие болады. Сондықтан, жоғарыда айтқанымыздай, интермәтін мәтінді көпқабатты әрі көпдауысты құрылымға айналдырып, бір сөздің ар жағында тұтас тарихи кезеңнің, дүниетанымның немесе ұжымдық тәжірибенің сақталуына жағдай жасайды.

Асқар Алтай прозасында ұлттық семиосфера әсіресе бірнеше тұрақты мәдени қабаттың тоғысуы арқылы айқындалады. Соның алғашқысы мифологиялық қабатқа қатысты. Мұнда бөрі архетипі, тотемдік сана, архаикалық жад элементтері көркем жүйенің ішкі өзегіне айналады. Екінші қабат діни-этикалық ұғымдармен байланысты өрістейді. Алла, бісмілла, шаһид, тағдыр, күнә, тәубе секілді ұғымдар кейіпкердің ішкі танымын ғана емес, мәтіндегі моральдық бағдарды да айқындайды. Үшінші қабат салттық-мәдени тәжірибеден танылады. Амандық сұрау, мақал-мәтелдік өрнектер, қонақжайлыққа қатысты таным, дәстүрлі ойындар мен тұрмыс формулалары ұлттық жадтың күнделікті тілдік көрінісін сақтайды.

Осы қабаттардың үстіне қазіргі қалалық өркениетке тән таңбалар қосылады. Қала кеңістігіне тән жарнамалық атаулар, қала мәдениеті, шетелдік сөздер, ақшаға қатысты символика мәтіндегі мәдени шиеленісті күшейтеді. Мұндай жағдайда ұлттық семиосфера мен сырттан енген жаңа таңбалық жүйелер қарама-қарсы қойылғанмен, олардың бірі екіншісін толық ығыстырып шығармайды. Керісінше, автор осы мәдени қабаттардың өзара тартысын көркем мағына тудыратын ішкі қозғалысқа айналдырады.

Нәтижелер. Асқар Алтайдың қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ізденісі айқын, тақырыптық ауқымы кең шығармаларының бірі – «Туажат» романы [11, 320]. Романның интермәтіндік сипаты ең алдымен туындының атауынан көрінеді. «Туажат» сөзі қазіргі әдеби қолданыста жиі кездеспегенімен, қазақ тілінің аймақтық сөздік қорында сақталған көне атаулардың бірі. Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде бұл – «немелтайдан туған бала», яғни шөбереден кейінгі ұрпақ мағынасында түсіндіріледі [12]. Сөздің құрамындағы «туа» және «жат» компоненттері табиғи болмыс пен бөтендік ұғымдарын бір арнаға тоғыстырып, адамның өз ортасына, өз дәуіріне, кей жағдайда өз ішкі дүниесіне де үйлесе алмауын білдіретін күрделі мағына.

Интермәтіннің келесі анық көрінетін тұсы – эпиграф. Автор Гете сөзі мен «Бытия кітабы» мәтінін эпиграф ретінде қолданады:

Если виновен народ, значит виновен я. (Книга Бытия)

Все, что вышло из-под моего пера, стало быть, лишь фрагменты одной и той же нескончаемой исповеди... (Гете) [11].

Эпиграфтардың мазмұны романның ішкі рухани кеңістігіне алдын ала бағыт береді. Бірінші эпиграфта ортақ жауапкершілік идеясы алға шықса, екінші эпиграф шығармадағы ішкі толғаныс пен адам жанының үздіксіз арпалысын меңзейді. Роман бойында кейіпкер өзін сыртқы ортадан бөліп қарамайды, қоғамдағы қайшылықтар мен тарихи салмақты өз тағдыры арқылы өткереді. Осы тұрғыдан эпиграфтар кейінгі мәтінде көрінетін кінә,

жалғыздық, арылу, рухани жатсыну сияқты ұғымдардың бастапқы мағыналық кілті қызметін атқарады.

Өлем-жәлем жалау тербеліп, «Қаражорға» биі буын-буында бұралып, үзілте ән салынып жатқан Астана қаласының бейне көріністері жергілікті арналарды жаулап алыпты [11].

Мұндағы Астана – тәуелсіздік символикасы, «жалау» – саяси белгі, ал «Қаражорға» – ұлттық би ретінде мәдени код. Бұл бидің дәстүрлі болмысы туралы дерек ұлттық материалдық емес мұраның сипаттамаларында айтылады (NMRK, 2026). Яғни, «Қара жоға» – жылқы жүрісін бейнелейтін дәстүрлі қазақ биі, көпшілік қатысатын қоғамдық би түрі. Бұл – семиосферадағы ұлттық би қазіргі коммуникация перформансына көшкен түрі.

Романның ішкі трагедиялық өрісін күшейтетін интермәтіннің бір желісі – соғыс дискурсы мен әйел образын астастыра беретін «Соғыс та сайқал қатын» тіркесі.

Ашты да жаны шошынды. «Соғыс та сайқал қатын» деген ой өзгеше өң берді. Анау сайқал сұлулар да санаға сәуле түсіріп өткендей ой көгіне оралып өтті. «Соғыс атаулы – сайқалдық, – деді тістеніп. – Соғыста жүрген сарбаз да ындыны кепкен сайқалдың қан құрышын қандырушы [11].

Мұнда «сайқал» сөзі моральдық бағалау қызметін атқарып, соғысты «азғындықтың» метафорасына айналдырады, әрі бұл тіркес кейінгі «сайқал сұлулар» мотивімен іштей үндесіп, тән мен қан құмарлықтың («қан құрышын қандырушы») бір тектес қасірет екенін меңзейді. Мұндай бағалауыш метафора интермәтіннің бір түрі ретінде мақалға ұқсас афористік құрылымға жақындайды. Оқырман оны жеке кейіпкер сөзі ғана емес, қоғамда жасалған «қара сөздің» үкімі ретінде қабылдайды.

Діни-мифологиялық қабат романда айқын көрінеді:

«Ғайсадай ғайыптан оралатынын... жер жігін жарып шығар Мәдідей...», – дейді автор [11]. Иса (Иисус) есімінің аталуымен бірге «Мәді» (құтқарушы мотиві, яғни, Мәхди) қолданылып, күтпеген құтқарылу идеясын тудырады. Мұндай тіркестер тек дінге ишара емес, ұлт санасындағы мәдени код, керекті сәтте «көктен түсер» құтқарушы бар деген елес. Романда бұл елес кейін Бөрі-Ана мотивіне жалғасады. «Бөрі болмысты боз сәуле – Бөрі-Ана» кейіптеуі мифтің өзегін тіріліп, кейіпкер тағдырын «архетиптік қорғаныш» шеңберіне енгізеді. «Туажаттағы» неомифологиялық мотивтердің архетиптік нышандары жөнінде арнайы зерттеулерде де автор миф пен фольклорға жүгініп, бүгінгі құбылыстарды бейнелеуде мифтену үрдісін шығармашылықпен игеретіні көрсетіледі [13, 112].

Мифтік қабаттың тілдік дәлелі – бөрі семантикасының аса мол болуы. Мысалдарда «бөрі», «көкжал», «қасқыр» сөздері жеке-жеке аталып, бір мағыналық өрістің ішіндегі реңктер ретінде беріледі:

Бөрі: Құбақаңдаған қос бөрі, көкшулан бөрі, күйлі бөрі, сіңірлі бөрі, бөрі қуғын, бусанған бөрі, бөрі шабыс, бөрілердің түпкі түйсігі, арлан бөрі, өлі бөрі, боз бөрі, ақсиган орақ ауызды (бөрі), ақ көбік аққан бөрінің ырсиған езуі, жетім қарға бөрі басына саңғыған (бөрі), қаншық бөрі, бөрі басты сағым, бөрі сұлбалы дөңгеленген алып сағым, құлаштай бөрі сұлба сағым, жер-жаһанды шолатын бөрінің өткір жанарлары, бөрі сүйек, қасара жортқан қос бөрідей, көк бөрі, арлан бөрі, ақ сәулеге шомылған бөрі, ақ сәулеге бөккен боз бөрі, бозаң бөрі, Көк төрінен көк тәңірісінің көктей түскен боз сәулесі – бөрі болмыс Бозие, қас бөрі, бөрідей сыпс бермей, бөрі киесі, нағыз бөрі [11].

Ана-бөрі: Бөрі болмысты Бозие, аң киесі – Ана-Бөрі, боз сәулеге малынып түскен Ана-Бөрі, бурыл Ана-Бөрі, тайыншадай тау бөрілері, аш бөрідей, айдың әлсіз нұрымен сорғалай түскен Бозиесі – Ана-Бөрі, ұйықтап кеткен санаға боз сәуле боп оралған Ана-Бөрі, Көкбөрі ана, көкбөрі текті көшпенді сәби, екі көзі көк бөрідей қанға толған, боз бөріге айналған бозамық сұлба, тамұққа көктей түскен Ана-Бөрінің киелі сәулесі, Ана-бөрінің көз жасындай [11].

Жоғарыдағы тіркестер бүкіл дүниетанымдық модельді жинақтайды. Бұл – ұлттық семиосфераның көне қабатынан келетін тотемдік жад. Демек, бөрі бейнесі – тек аң емес, мінездің, еркіндіктің, жауынгерліктің мәдени коды.

Дегенмен Бөрі және Ана-Бөрі образы бір семиотикалық өрісте тұрғанымен, мәтіндегі қызметі екі түрлі мағыналық арна ашады. Бөрі атаулары көбіне табиғи инстинкт, қимыл, күш, қуғын мен тіршілік тартысына жақын беріледі. «Құбақаңдаған қос бөрі», «қасара жортқан қос бөрідей», «ақ көбік аққан бөрінің ырсиған езуі» тәрізді қолданыстарда қозғалыс, шабуыл, аңдық сергектік алдыңғы қатарға шығып, бөрі нақты тіршілік иесі мен еркіндік инстинктінің белгісі ретінде көрінеді.

Ал Ана-Бөрі осы табиғи қабаттан жоғары көтеріліп, мифтік қорғаушы сипат алады. «Аң киесі – Ана-Бөрі», «ұйықтап кеткен санаға боз сәуле боп оралған Ана-Бөрі», «тамұққа көктей түскен Ана-Бөрінің киелі сәулесі» деген тіркестерде ол енді аң бейнесінен гөрі архетиптік жадты қозғайтын рухани белгіге айналады.

Көкжал: жер бауырлай жортқан жонды көкжал, көкжал көзін шұқыған жетім қарға, қос көкжал [11].

Қасқыр: Қасқырдың қара тұмсығы, қасқырдай қамалап, өткір болат жүзі тигенде сілкініп қалған қасқыр, қасқыр терісі, қаншық қасқыр, өзі терісін тірідей сыпырған қаншық қасқыр, қасқырдай қыңқ етпеген, қасқырдың қарғысы қатты, құтырған қасқырдай безілдепқұз етегі өзанның түп күйесіндей қараңғылыққа тұнған (қасқыр), қаны қарайып кеткен қасқырдай [11].

Осы қасқыр семантикасы одан әрі «Белді арлан, боз қаншық» және «шиөбөрі, шиөбөрілер шәуілі, шуылдақ шиөбөрі, бозөкпе шиөбөрі, шиөбөрі шуылы» түріндегі қатарлармен байытылады. Мұнда «арлан/қаншық» жұбы – табиғи биологиялық атау деңгейінен шығып, еркектік-жанкештілік пен ұрғашылық-алдау емес, «тектік мінездің» белгісі ретінде көрінеді. «Шиөбөрі» сияқты қолданыстар арқылы да автор лексиканы өңдеп, фольклорлық-диалектілік реңкті іске қосады. Бұл – ұлттық семиосфера ядросының тілдік белгісі, яғни, қазақтың аңшылық, малшылық тәжірибесінде орныққан атаулардың көркем мәтінге сығымдалып енуі.

Романда салт-дәстүр коды да интермәтіндік маркерлер арқылы беріледі:

Тұйық қолтықтың төрін іргелей өскен көкжасаң арасына аппақ шатырлар тігіліпті. Ал жасаң шетінен басталатын шаңдақ алаң ат тұяғынан тозыпты. Тулақтай тап-тақыр. Байбура бірден түсінді: бұл ұры қолтықтағы ат шаптырым ақ шаңдақ алаң – ауғандықтар «бұзқашы» атайтын, ал қазақтар «көкпар» дейтін ежелгі ұлттық дәстүрмен ұласқан ойын өтетін жер [11].

Мұндағы «...«көкпар» дейтін ежелгі ұлттық дәстүрмен ұласқан ойын...» – ұлттық ойын арқылы қауымдық энергияны, бәсекені, күштілік пен мәрттікті танытатын код. Бұл код кейінгі урбанистік «жалаңаш-жалпылы жарнама» әлеміне қарсы қойылатын рухани «ескі арна» іспетті.

Сондай-ақ, бұдан басқа да ұлттық дүниетанымға тән бірқатар тілдік бірліктер бір ғана мәдени-танымдық өріске топтасып, кейіпкер болмысының ішкі серпінін ашуға қызмет етеді.

...Қасқа маңдайынан қамшымен тартып қалғандай қалт тоқтады. «Бродячий басурман!...» деген кержақ шалдың кемсіту үнін де құлағы шалды. «Ит те ішпес итаяқ болды-ау» деген ойдан басына қан шапшыды, бірақ тістерін қышырлатқан күйі шыдап бақты.

...Болат: «Алқаның да аңсары үзілмес...» деп түйреп қойды.

...Алқабегімнің тау жаңғырықтырған айқайына бұл да қосылып еді-ау!? Көк қаулаған маусымның жасаң иісіне мастана тұрып, он жетісінде сүйген қызының ләззатына тояттай алмай тұрып, Қарасеңгір басынан ұшатын ата қырандай қомданып еді [11].

«Ата қырандай қомдану», «көкпар», «аңсар», «ит те ішпес итаяқ» тәрізді тіркестердің барлығы да қазақы танымда адамның мінезін, көңіл күйін не әлеуметтік ахуалды нақты заттық, қимылдық бейне арқылы жеткізудің үлгілерін көрсетеді.

Қазақ тілінде қыран бейнесі көбіне еркіндікпен, сергектікпен, биіктікпен байланысып келеді, сондықтан мұндағы қомдану әрекеті де қарапайым дайындық емес, ішкі қайраттың жиналуын аңғартады. Ал көкпар – күш, бәсеке, жігер, намыс ұғымдарын жинақтаған мәдени белгі ретінде көрінеді.

«Ит те ішпес итаяқ болды-ау» тіркесі бағалауыштық мағынада қолданылып, адамдық қадірдің төмендеуін тұрмыстық бейне арқылы көрсетеді. Осылайша роман мәтінінде ұлттық сөйлеу қорынан алынған әртүрлі тіркестер ортақ мәдени негізде тоғысып, кейіпкердің ішкі күйін де, мәтіннің ұлттық реңкін де қатар тереңдетеді.

Сонымен бірге жазушы «әділет айдап әкелді» дейді:

Бәріне кінәлі – өзіміз... Сені Алтайдан, мені Стокгольмнен айдап келген тағдыр да, тәңірі де емес – қоғам мен адам... Бәрінен бұрын, «әділет айдап әкелді» деп алдаусыратып, өзімізді-өзіміз алдап, тентіреп жүрген екеуміз [11].

Ұлттық қорымыздағы «құдай айдап келді» деген тұрақты қолданыстың құрылымын сақтала отырып, мағыналық жағынан өзгертілген. Дәстүрлі тіркестегі сакралды негіздің орнына қоғамдық ұғымның келуі мәтіндегі рухани ахуалдың өзгергенін аңғартады, ал кейіпкердің оны ирониямен қолдануы таныс тілдік үлгінің жаңа тарихи санада басқа реңкке ие болғанын көрсетеді.

Ұлттық семиосфераны ұйыстыратын негізгі тілдік қабаттардың тағы бірі – мақал-мәтелдер.

Кешір, Бура! – деді Болат. – Ел не демейді? «Өзі жоқтың – көзі жоқ» деп шығарып алғандары ғой. Ал сен аман-есен оралады деп ойлаған да емес, мұрдең жатыр жотада... [11].

Мұнда мақалдың қызметі – кінәдан қашудың тілдік аяласы. Осылайша мақал-мәтел интермәтін ретінде қоғам сөйлеу үлгісінің артында моральдық немқұрайлық жасырынып тұрғанын сездіреді деген кейіпкер психологиясын ашады.

...«Ішімнен шыққан шұбар жылан», «Шата» деп, талай рет өлтіріп тастай жаздапты. Алқабегімнің анасы мен әкесі парасатты адамдар ғой, әйтеуір солардың тәрбиесімен шата сәби өз ұлы боп өсіпті.

...Не үшін? Кім үшін? Жазығымыз не? Өртеніп барам, бауырлар! Өртеніп барам... Қарусыз... қап! «Орыспен дос болсаң, балтаң белінде болсын» деген. Қап!

...Алқабегімді алаңға тастап кеткен сендей опасыздан не күтуге болады? Болат рас айтады: «Сатқынның жазасы – өлім» деп. Әттең, заң бар, әйтпесе сені буындырып өлтірер ем?!

...Катон-Қарағайдан тез аттанып кетті. «Таңғы ас – тәңіріден» деп түйді, ел іші...

...Сендер – мұсылмандар: «Адамның басы – Алланың добы» деуші еді ғой. Туған жеріңе жеттің... көрдің...

...Адамның араны – өзінің ажалы... Арсыз аран арам тәнін жалмап алған. Шыбын жаны шыққанша нәпсінің тұтқыны. Нәпсі тұтқыны – соғыс тұтқыны... Бәрі де нәпсі айқасының тұтқыны. Мен де алдаспан аранның, тойымсыз нәпсінің сардарымын... Мынау кең дүниеге туғаннан тұтқын болғым келмеген. Сондықтан да туғаннан өзімді туажат сезіндім. Амалым қанша?!

...Жасырып-жауып отыр, бірақ шығыста «Ауруыңды жасырсаң – өлімнің әшкере» дейді, Совет Одағының сырқаты мәлім, түбіне сол жетеді, бауырлар!.. [11].

«Таңғы ас – тәңіріден» – тұрмыстық-философиялық мақал-парасат. Бұл жерде күнделікті әдет (таңғы ас) тәңірлік сыйға телініп, тіршіліктің құдайшыл түсіндірмесін береді. Тура осы қатарға «Сендер – мұсылмандар: «Адамның басы – Алланың добы»...» және «Ауруыңды жасырсаң – әшкере...» сияқты мақал-мәтелдік формулалар да кіреді. Біріншісі – тағдыршыл этиканың, екіншісі – әлеуметтік-психологиялық тәжірибенің тілдік түйіні.

Мәтіннің ішкі драматургиясында «Нәпсінің құлымыз. Ал нәпсі соғысы ешқашан тоқтамайды... Сондықтан да туғаннан өзімді туажат сезіндім...» деген жолдар автордың моральдық-философиялық жүйесін айқын көрсетеді. Мұнда «нәпсі соғысы» – діни-этикалық ұғым, ал «туажат» – жеке адамның психологиялық һәм әлеуметтік диагнозы. Бұл интермәтіндік тін исламдық ұғыммен (нәпсі) ұлттық тағдыр сезімін (туажат) бір сөйлемдік өріске жинайды.

Романдағы мақал-мәтелдің саяси-тарихи астары «Орыспен дос болсаң, балтаң бөліңде болсын» сияқты үлгілер арқылы көрінеді. Мұны кейбір қазіргі публицистикалық жазбалар да халықтық мәтел ретінде келтіреді.

Жазушының аталмыш романында ұлттық мәтін кеңістігіне сыртқы мәдени қабаттардың енуі кейіпкерлер сөзі мен бөгде тілдік белгілер арқылы да көрінеді. Мәселен,

...Ол тұтқындарды әңгімеге тартқысы келген. Оған бірақ бұлар сыр ашқылары келмеді. Сонда Варсан: «Ауғанстан туралы жазатын француз журналисі – Ален Гийо» деген [11].

«Ауғанстан туралы жазатын француз журналисі – Ален Гийо» деген сөйлем оқиға өрісін жергілікті шеңберден шығарады. Мұнда соғыс, тұтқын, шетелдік журналист бейнесі бір сөйлем ішінде түйісіп, ұлттық мәтінге сыртқы бақылаушы көзқарастың да еніп отырғанын аңғартады. Автордың өзінің мәліметінше, Ален Гийо – 1986–1988 жылдары Ауғанстанда болған француз репортері. Кейіпкердің осы есімді атауы ақпараттың ресми арна арқылы таралатын сипатын сездіреді, яғни соғыс туралы сөз енді тек куәгердің жадында емес, әлемдік медиа кеңістікте де өмір сүріп тұр. Енді төмендегі мысалға назар аударайық:

...Ал Мария-Агата болса, «Бұзық бұқа!..» деп, төсек үстінде өз-өзіне күбірлеп отырды: «Өз бұзауын өзі сүзіп өлтірген... Сенің балаң бар, жексұрын!» Бұл сөздерді бірақ Байбура естіген жоқ, естісе де швед тілінде айтылған ләмді түсінбес те еді. Мария-Агата құрсағындағы шарананы «менікі» десе, испанның коррида бұқасындай мұны жарып тастаудан да тайынбас деген ойға келді. Мынау иен тау арасында бір жартастың қуысына басын жастай салмасына да кім кепіл?! Қаны қарайып кеткен қасқырдай жаннан бәрін де күтуге болады. «Конкистодор корридо!..» деді Мария-Агата тістеніп [11].

Мәтінде мәдени қабат күрделене түседі. Мұнда кейіпкердің ішкі психологиясы интермәтіндік байланысты түзеді. Мәселен, Мария-Агатаның ішкі сөзі мен оған жалғасқан «испанның коррида бұқасындай» деген салыстыру мәтінге бөтен өркениеттік ишара енгізеді. Осы образ арқылы ашу, қатыгездік, ішкі арпалыс бірден күшейіп, әйел психологиясы табиғи мәдени символ арқылы беріледі. Соған қарамастан автор бұл бөгде атауларды дербес қалдырмай, «қаны қарайып кеткен қасқырдай» деген ұлттық танымдық бейнемен жалғайды. «Конкистодор корридо» тіркесінің қолданылуы да осы қатарға кіреді.

...«Қызыл крест – Қызыл жарты ай» қоғамымен қиянкескі күндерде Кавказ жеріне дәрігер ретінде көмекке келген Мария-Агата Сван адам баласы қолымен қоздап жатқан сұмдықты көріп тұрып, өз еліне қайтып кете алмапты. Жүрек қалауы жібермепті. Пенде деген жұмбақ жаратылыс қой, жаны не қаласа – тәні тұтқын [11].

Мәнмәтіндегі «Қызыл крест – Қызыл жарты ай» тіркесінің келуі де кездейсоқ емес. Бұл – гуманитарлық институттың атауы арқылы «халықаралық құқық», «бейтарап көмек», «соғыс этикасы» сияқты ұғымдарды мәтінге кіргізетін интермәтін. Жалпы зерттеулердегі кеңістік туралы ресми анықтамаларда қозғалыстың үш құрамдас бөлігі бар екені, оның соғыс пен апат жағдайында бейтарап көмек көрсету мақсатында құрылғаны айтылады. Демек, романдағы бұл атау ұлттық семиосфераға сыртқы семиосферадан енген таңба ретінде көрінеді.

Кеңістік белгісі де ұлттық семиосфера үшін маңызды. Романда мынандай диалог бар:

– Қазақтар «Мұзтау» дейді. Мұздан қаланған шың дейді.

– Өте дәл айтқан, – деп Мария-Агата да қостады, жалаңаш тәнін ақ сейсеппен қымтана түсіп.

– Құдайдың көзі түскен жер. Сұмдық ұлылық бар ол өңірде... Алтай – жер бетіндегі адам тілмен айтып жеткізе алмайтын сұлулық пен ұлылық мекені... Оһ, эврика! [11].

Қазақтар «Мұзтау» дейді. Мұздан қаланған шың дейді. «Шың» – «мұздың қалануы» арқылы мифтік биіктікке айналады. Мәнмәтіндегі «Оһ, эврика!» одағайы – керісінше, батыстық-гректік танымның ишарасы, яғни, «таптым!» деген логика. «Өте дәл айтқан... Оһ, эврика!» деген тұста екі түрлі семиосфера, яғни, ұлттық табиғатқа телінген атау мен еуропалық ғылыми интонация бір сөйлемдік ырғақта түйіседі.

Осы түйісулердің ізі Стокгольм атауында да бар:

Бәріне кінәлі – өзіміз... Сені Алтайдан, мені Стокгольмнен айдап келген тағдыр да, тәңірі де емес – қоғам мен адам... [11].

«Сені Алтайдан, мені Стокгольмнен...» дегенде, бір Алтай, Стокгольм топонимдері екі түрлі мәдени әлемнің аралығын ашады. Бөгде кеңістіктің аталуымен «туған жер – жат жер» оппозициясы күшейеді.

Сонымен қатар тарихи жад қабаты интермәтін арқылы көрінеді. Мәселен,

Ақталсаң – сексен алтыншы жылғы «декабрист» дегеннен ғана ақталғансың. Оның да күмәнді тұстары көп.. [11].

«Сексен алтыншы жылғы «декабрист»...» – Желтоқсан көтерілісі сияқты тарихи жағдайлардың «саяси таңбасын» тілге байлайды. Мәтіннің өзінде де «сексен алтыншы жыл» желісі гуманитарлық-тарихи әсер ретінде елестейді. Бұл жерде «декабрист» атауы ұлттық оқиғаны кеңестік тарихи символиканың ішінен қарап бағалау мүмкіндігін береді, әрі «ақталу» сөзінің көмескі ирониясы – әділеттің толық орнамағанын сездіреді.

Роман өз ішіндегі тілдік-мәдени кодтарды ғана емес, өзге әдебиеттердің интермәтінін де іске қосады.

Мен білем: тәндерің азап тартса да, жандарың сау-саламат. «Адамды опат қылсаң да, оны жеңу мүмкін емес» деген Хемингуэй. Рух жеңілмейді. Мәңгілік өмір де рухқа тән [11].

Бұл – дүниежүзілік прозадағы адам төзімі туралы әйгілі түйінмен үндесу. Эрнест Хемингуэйдің «But man is not made for defeat...» сөзі әдеби кеңістікте орныққан [14]. Романдағы «рух жеңілмейді» түйіні – ұлттық мораль. Яғни, тәннің азабы – өткінші, рухтың беріктігі – мәңгі.

Осылайша «Туажаттағы» интермәтін қабаттары ұлттық семиосфераны бірнеше бағытта кеңейтеді. Мұндай құрылым романды тек оқиға емес, мәдени кеңістік ретінде оқуға шақырады.

Асқар Алтайдың көркемдік ізденісін танытатын күрделі туындыларының бірі – «Казино» новелласы [15, 368].

«Казино» повестіндегі интермәтін ең алдымен «қасиетті» мен «қасиетсіздің» фронталь қақтығысына қызмет етеді. Бір жағында – зират, әжесінің бейнесі, «Бісмілла» формуласы, екінші жағында – «Хрусталь Храм» аталатын ойын мекені, «Пирамида» сияқты символдық атаулар, ақша мен «майлы клиент» логикасы.

Кейіпкердің «все дозволено!» деген тұжырымға бекінуі Ф.Достоевскийдің «Братья Карамазовы» романындағы Иван Карамазов көзқарасының жинақталған тұжырымы ретінде секілді.

Шығармадағы діни танымды көрсететін интермәтіндер мыналар:

Шаһид кетем; сайтанның өзі таңданды; «Бісмілла, рахман рақым»; Қызыл қыш кірпішпен төрт құлақтап көтерген зират; О дүниеден келдің, о дүниеге кетесің. Осы аралық – ғапыл бекет...; сенің мына байлығың – менің нәрестемнің садақасы; Ауылдың құбыла бетіндегі қорым басында тұңғыш рет құран оқылмады...; Аруаққа ауыз ашушы болма!; Ташкент күресінен Алатаудың шыңына дейін ақ кебіндей орап тастапты [15, 368]. Мәселен, «Шаһид кетем», «Бісмілла, рахман рақым», «садақа», «құран», «құбыла» тәрізді бірліктер мәтінге дайын діни лексика ретінде енгенімен, контексте олардың мағынасы кеңейіп, өмір, өлім, аманат, жауапкершілік ұғымдарын астарлайды.

«О дүниеден келдің, о дүниеге кетесің. Осы аралық – ғапыл бекет» мәнмәтінінде де адам ғұмыры басталуы мен аяқталуы айқындалған өткінші кеңістік ретінде берілген. Өйткені, қазақ халқының Исламдық танымында «Алладан келдің, Аллаға қайтасың» деген тұрақты, діни ұғым бар. Бұл сөйлем сол ұғыммен толық үндеседі де, толық байланысты. Бұл -интермәтін. Мұндағы *ғапыл* сөзі қазақ тілінде «абайсыздық», «бейқамдық», «уақытша алданыш күйі» мағыналарын білдіреді, сондықтан тіркес өмірдің тұрақсыз сипатын діни-философиялық астармен тереңдетеді.

«Аруаққа ауыз ашушы болма» сөйлемінде де тыйым мәнді құрылым арқылы аруаққа құрмет ұғымы көрініп, исламдық таным мен халықтық сенім қабаттасады. Ал «ақ кебіндей

орап тастапты» деген бейнеде *кебін* сөзі мәйітке арналған ақ мата ұғымын еске түсіреді. Осы қолданыстар сакралды мазмұнды тікелей баяндамайды, ұлттық тілдік жадқа орныққан ұғымдар арқылы жеткізеді.

Ал шығармадағы ұлттық семиосфераның тұрмыстық-әлеуметтік негізі төмендегі мысалдардан көрінеді:

Төс қағысқан амандықтан соң Жошы сұңғақ та сұлу Есілайдың бетіне ернін тақап, ыстық демі балғын жүзін шарпып, аман-саулықтың мезіретін істеді.

Тізеңді бүкпей, тік тұрып өле білу – ең үлкен ерлік... Сенің менен күштілігің де, құдай берген керемет қасиетің де өле алуыңда.

Оған уақыт – таразы...

Мен басымды баяғыда-ақ көңге тіккем. Бұл – «орыс бәсінің» басы.

Оның ақыры – әкесі әлдебір жас қызға (қызмет іздеп барса керек) «бұт артып» (шешесінің айтуынша), сәбилі болуымен, «тоқал иісі жөргек иісіне» (бұл да шешесінің сөзі) аууымен тынды...

Тыс бозторғай тоңғысыз жылы екен. Қаңтардың ортасы емес, көкектің іші сияқты. Алматыда осындай бір қыстың қысқа «шілдесі» түсетіні бар. Бүгін де сол шуақ қым-қуыт қаланы бауырына алыпты.

Содан он жылдық мектепті тәмамдағанша «Ақ апасының» қолында еркелеп өсті ғой. Сөйткен апасының басына ат ізін салмағанына да жылдан асыпты [16, 368].

Берілген мысалдарда ұлттық семиосфера халықтың күнделікті сөйлеу тәжірибесінде қалыптасқан тұрақты тіркестер мен мәдени ишаралар арқылы ашылады.

«Төс қағысқан амандық» тіркесінде қазақы амандасу мәдениетіне тән дене қимылы мен әлеуметтік жақындық бар. Мұндағы **төс қағысу негізінен** ер адамдар арасындағы сенім мен іштестік белгісі ретінде жұмсалады. «Тізеңді бүкпей, тік тұрып өле білу – ең үлкен ерлік» сөйлемі де ұлттық дүниетанымдағы ар-намыстың тұрақталған тілдік қолданысы. Өйткені, қолданыстағы **тізе бүкпеу** тіркесі мойымау, беріспеу, рухани сынбау мағынасын үстейді. Жалпы «Тізеңді бүкпей, тік тұрып өле білу», «басымды баяғыда-ақ көңге тіккем» тәрізді тіркестер ұлттық санадағы ерлік, тәуекел және рух беріктігін танытады. Одан кейінгі «Бұл – «орыс бәсінің» басы» тіркесінде этномәдени астар бар.

«Бұт артып» және «тоқал иісі жөргек иісіне аууымен» деген тіркестер ұлттық сөйлеу дағдысында қалыптасқан астарлы атаулар. «Тыс бозторғай тоңғысыз жылы екен», «қыстың қысқа шілдесі» тәрізді тіркестер де қазақ халқының жылдар бойғы тәжірибесінен туындаған тұрақты мәні бар тіркестер десек те болады. Яғни, **бозторғай тоңғысыз** арқылы ауа райының жұмсақтығын халықтық өлшеммен бағаланады, ал **қыстың қысқа шілдесі** маусымдық қарама-қарсылық арқылы уақытша жылылықты дәл сипаттайды.

Повесте ұлттық танымдағы діни астары бар, интермәтіндік қызмет атқаратын өлшемдік модельдер де бар. Соның бірі, жоғарыда мәнмәтінін көрсеттік, «оған уақыт – таразы» сөйлемі. Мұндай философиялық көзқарас айқын көрінеді. Өйткені, таразы сөзі ұлттық танымдағы сынаушы, саралаушы қызметін білдірген.

Повестегі интермәтіндік мәні бар ұлттық атаулардың бірі – **«Ақ апа»**. Бұл қолданыс туыстық атаудың жай номинативтік түрі емес, қазақы танымда әжеге қатысты қалыптасқан ілтипат, мейірім және рухани жақындық мағыналарын қатар қамтитын мәдени белгі. «Әже» сөзі тікелей туыстық қатынасты білдірсе, «Ақ апа» атауында жас ерекшелігімен бірге кісілік қадір, ақылмандық, үй ішіндегі жылылық секілді астарлы реңктер жинақталады. «Ақ» компоненті қазақ тілінде тазалық, пәктік, ізгілік ұғымдарымен ұштасатындықтан, бұл тіркес үлкенге деген құрметтің эмоционалдық реңкін күшейтеді. Қазіргі күнделікті қолданыста да сақталған осы атау мәтінде кейіпкердің балалық жадын, отбасылық жылылықты және ұлттық қарым-қатынас мәдениетін еске түсіретін интермәтіндік бірлік ретінде көрінеді.

Сол секілді, интермәтіннің әдеби дәстүрмен байланысы «апамның баласы» – «апамның астауы» салыстыруы арқылы да көрінеді.

Мәнмәтінге назар аударсақ:

Мен мына тұрған Қаскелең ауданына қарасты «Райымбек» ауылында, «апамның баласы» боп, сол ауылдағы мектепте оқитынмын [15].

Бұл тұста О.Бөкейдің «Апамның астауы» шығармасының атауымен ішкі үндестік анық байқалады. «Апамның астауы» – дәстүр мен ұрпақ сабақтастығының символы ретінде бағаланады. Ал Асқар Алтай мәтінінде әже бейнесі мен «апа» мотиві дәл сондай мәдени салмақпен жүреді. Кейіпкердің жүрек түбіндегі жалғыз жылылық – әже мейірімі, әже үйі, әже кешірімі. Бұл жерде интермәтіндік байланыс ұлттық семиосфераның «әже-мейірім-дәстүр» ядросын жаңғыртады да, оны казино әлемінің «жалған храм» символикасына қарсы қояды.

«Алатаудың Альпіден несі кем? Ұлы Везувий вулканы күллі Еуропаны дүр сілкіндірген» деген жолдарда да интермәтіндік байланыс айқын байқалады. Бұл құрылым мазмұндық жағынан Доспамбет жырау поэзиясындағы «Айнала бұлақ басы – Тең, Азаулының Стамбұлдан несі кем?!» деген поэтикалық үлгімен үндеседі. Екі мәтінде де ұлттық кеңістікті сыртқы ірі өркениеттік нысандармен қатар қою арқылы ішкі құндылықты биіктету тәсілі қолданылады. Мұндай интермәтіндік байланыс түрі терминологиялық тұрғыдан **аллюзия** деп аталады. Яғни бір мәтіннің өз құрылымында өзге әдеби үлгіні тікелей қайталамай, соған ассоциациялық ишара жасайды. Мұнда автор бұрыннан мәдени жақта орныққан поэтикалық модельді жаңаша контексте іске қосып, ұлттық кеңістікті жаңа өлшемде сөйлетеді. Сол сияқты жоғарыдағы «апамның баласы» тәрізді қолданыстар да аллюзияның үлгісі. Өйткені, астарында қазақы туыстық қатынасқа тән мәдени модельді еске түсіріп, мәтіннен тыс тұрған әдеби шығармаға меңзейді.

Ал урбанистік және жаргондық атаулар «Пирамида», «адам шөбі», «майлы клиент», «орыс рулеткасы», «Хрусталь Храм», «Золотой храм» қатарлары заттық атаулар секілді. Бірақ семиотикалық деңгейде бұлар жаңа заманның құндылық картасын береді. «Храм» сөзі діни кеңістікті еске түсіреді. Бірақ мұнда «Хрусталь» мен «Золотой» сияқты эпитеттер қосылып, мұндай кеңістіктің орнын тұтынушылық пен жылтырау басқанын білдіреді. «Шыны-адам... шыны-қоғам... бәрі де шытынағыш» тәрізді метафоралар арқылы жалтыраудың «қирауға бейім» табиғаты ашылады.

Шығарма желісінде «Жошының ұялы телефоны Джузеппе Вердидің тәтті әуезімен...» деген сөйлем бар. Классикалық музыка – сыртқы сәннің белгісі. Верди тұлғасының әлемдік опера өнеріндегі орны туралы энциклопедиялық деректер оны XIX ғасырдағы итальян композиторы ретінде сипаттайды. Классика әуені казино кеңістігін «мәдениетті» қылып көрсететін декорация ғана болып, шын мәнінде адам жанын түземейді; мұнда интермәтін «контраст» жасау үшін керек: жоғары мәдениет белгісі төмен құмарлық кеңістігіне ілінеді. Жазушыда ең жиі қолданылатын интермәтіндік конструкциялардың бірі – мифологема екендігін жоғарыда да айттық. Расымен Асқар Алтай шығармашылығында белгілі бір мифологема аса жиілікпен қолданылып, өзінің мағынасын терең ашады. Бұған дейін Туажат романында «бөрі» мифологемасының жоғары жиілікпен қолданылғанын және семантикалық өрісін айттық. Сол секілді жазушының бұл повесінде «кентавр» образының символдық өзегіне айналған. Мәселен,

Біз – пешкалармыз. Ал мыналар – піл, ферз дегендей... кентаврлар. Иә-ә, кентаврлар, бірақ қу құлқынның кентаврлары.

– Түү, Жошы! Қайдағыны айтасың, кентаврың не тағы?

– Ә-ә, мен образбен айтып жатқаным ғой. Қазір біз кентавр қоғамда өмір сүріп жатырмыз. Сондықтан бізге де нағыз кентавр – Кесек Кентавр керек. Кентаврға тән алапат күш керек. Кентавр сілкініс қана біздің сансыраған санамызды тоқымдай қағады. Альпіден атылған Везувий вулканындай оятады.

– Жә-жә! Ақырын! Өзің Везувийге айналып кетпе! Хи-хи-хи! – деп Есілай сықылықтай күлді.

– Айналам! Айналса несі бар? Алатаудың Альпіден несі кем? Ұлы Везувий вулканы күллі Еуропаны дүр сілкіндірген... Адамдары содан былай тазарған.

– Хи-хи-хи! Кентаврым менің, – деп қыз жігіттің қайратты қара шаштарын салалы саусақтарымен ұйқалақтай берді [15].

Осы диалогтағы «кентаврлар, бірақ қу құлқынның кентаврлары... Қазір біз кентавр қоғамда өмір сүріп жатырмыз...» деген тұтас желі. Яғни, «нағыз кентавр – Кесек Кентавр. ...Кентаврға тән алапат күш» деген тіркестерге қарама-қарсы қойылған мағына.

«Кентавр» – мифтегі гибридік жаратылыс, адам мен жылқының қосындысы. Автор осы мифтік таңбаны қазіргі әлеуметтік ақиқатқа теңеп, «жартылай мәдениетті, жартылай хайуандық» қалпы бар қоғамды меңзейді.

«Везувий» ишарасы да жай теңеу емес. Везувий туралы оның 79 жылы Помпей мен Геркуланумды күл астында қалдырған әйгілі атқылауы айтылып, тарихи апат масштабы нақты көрсетіледі [16, 85]. Бұл жерде интермәтін екі жаққа жұмыс істейді: бір жағынан миф (кентавр), екінші жағынан тарих (Везувий) қосылып, бүгінгі қоғам жайлы публицистикалық-эссеистік ойды көркем тінге айналдырады.

Осылайша «Казино» повесіндегі интермәтін ұлттық семиосфераға тән кодтарын сақтайды. Сыну – біржақты жойылу емес. Яғни, мәтіннің өзінде дәстүрдің дауысы (бісмілла, әже, кешірім, шейіт) өшпей, қарсы дауыспен (все дозволено, храм–казино) тартысып тұрады. Дәл осы секілді тартыстар шығарманың семиосфералық динамикасын құрайды.

Қорытынды. Жалпы алғанда, Асқар Алтай прозасындағы интермәтіндік құрылымдар авторлық баяндаудың сыртқы көркемдік тәсілі ретінде ғана емес, мәтіннің ішкі мағыналық ұйымдасуына тікелей қатысатын семантикалық тетік ретінде көрінеді. Жазушы шығармаларында өзге мәтінге ишара жасау, мәдени жадта орныққан тұрақты үлгілерді жаңа контексте жұмсау, ұлттық сөз өрнектерін қазіргі көркем ойлау жүйесіне кіріктіру бір арнада ұштасады. Осы арқылы мәтін қабатында ұлттық таным, тарихи жад, діни сана, мифологиялық түсінік және әлеуметтік тәжірибе бір-бірімен сабақтасып, күрделі мағыналық кеңістік түзіледі.

Зерттеу барысында байқалған негізгі ерекшелік – Асқар Алтай шығармаларында интермәтіннің ұлттық тілдік қорда бұрыннан бар мәдени белгілер, фразеологиялық оралымдар, мақал-мәтел, діни формула, мифтік бейне және тарихи атаулар арқылы берілуі. Мұндай қолданыстар кейіпкер болмысын ашуда да белсенді қызмет атқарады. Әсіресе автор туындыларында мифологема тұрақты интермәтіндік модель ретінде орнығып, әр шығармада әртүрлі мәдени негізде жаңғырып отырады. Бір мәтінде түркілік архетиптер алдыңғы қатарға шықса, екінші туындыда әлемдік мифологиялық кеңістікпен сабақтас образдар көрінеді. Бұл құбылыс жазушының көркем ойлау аясындағы мәдени қабаттардың кеңдігін аңғартады.

Сонымен бірге ұлттық семиосфера мәтінде сөйлеу дағдысы мен сөз таңдаудың табиғи арнасында ашылады. Туыстық атаулар, тұрмыстық ишаралар, кеңістікке қатысты халықтық атаулар, бағалауыш мәні бар тұрақты тіркестер кейіпкер тілінде де, авторлық баяндауда да ұлттық дүниетанымның ішкі құрылымын сақтап отырады. Діни мазмұндағы интермәтіндер де осы қатарда көрініп, исламдық ұғымдарды халықтық сеніммен астарлай, мәтіннің моральдық-философиялық тереңдігін күшейтеді.

Интермәтіндік элементтер кейіпкердің ойлау жүйесін, авторлық ұстанымды және шығармадағы идеялық-көркемдік мазмұнды тереңдетудің маңызды тәсілі ретінде көрінеді. Әлемдік әдебиетке, тарихи тұлғаларға, мифологиялық сюжеттерге немесе мәдени-тарихи оқиғаларға жасалған сілтемелер оқырманның бұрынғы мәдени мәтіндермен байланысын жандандырып, шығарманың мағыналық аясын кеңейтеді. Бұл ретте сыртқы мәдени элементтер ұлттық мәтінге механикалық түрде енгізілмей, авторлық көркемдік жүйе арқылы қайта өңделіп, жаңа семантикалық мәнге ие болады. Соның нәтижесінде интермәтін көркем мәтінді көпқабатты мағыналық құрылымға айналдырып, оның мазмұнын бір ғана сюжет немесе идея шеңберімен шектемейді. Ұлттық және әлемдік мәдени кеңістіктің тоғысуы шығармадағы тарихи, әлеуметтік, философиялық және эстетикалық мәселелерді кең ауқымда танытуға жол ашады. Осы тұрғыдан алғанда, интермәтіндік байланыстар ұлттық сөз өнерінің қазіргі дамуындағы көркемдік ізденістердің бірі ретінде бағаланып, қазақ прозасының әлемдік әдеби үдерістермен сабақтастығын айқындайды.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш // Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 462 б.
2. Әуезов М. Әдебиет тарихы: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы / түсініктемесін жазған және арнаулы ред. М. Мырзахметов. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
3. Қабдолов З. Сөз өнері // Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1983. – 456 б.
4. Әділова А.С. Қазіргі қазақ көркем мәтіндеріндегі цитация құбылысы: монография. – Алматы: Эверо, 2015. – 252 б.
5. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем). – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.
6. Ісімақова А.С. Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттану: әдеби мақалалар. – Алматы: Дәстүр, 2016. – 384 б.
7. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 1995. – № 1. – С. 93–124.
8. Какильбаева Э.Т., Шанаев Р.У. Алгоритм интертекстуального анализа студентами-филологами прозы современных писателей Казахстана // Филология сериясы. – 2023. – № 4 (192). – С. 186–193. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v192.i4.ph17>
9. Mukhametkali A., Bolatova G., Tulekova G., Argynbayeva M. Intertextuality as a mechanism of dialogue between cultures and philosophical traditions: A comparative study of Thomas Eliot's and Bakytzhan Momyshuly's works // Theory and Practice in Language Studies. – 2025. – Vol. 15, No. 9. – P. 2825–2836. DOI: <https://doi.org/10.17507/tpls.1509.04>
10. Лотман Ю.М. Семиосфера. – Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2000. – 704 с.
11. Алтай А. Туажат: роман. – Алматы: Қазығұрт, 2004. – 320 б.
12. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі / құраст.: Ғ. Қалиев, О. Нақысбеков, Ш. Сарыбаев, А.Үдербасов. – Алматы: Арыс, 2005. – 824 б.
13. Мәуленов А.А., Мамыров А.И. А. Алтайдың «Туажат» романындағы неомифологиялық мотивтердің архетиптік нышандары // БҚИТУ хабаршысы. – 2024. – № 3 (31). – Б. 110–122. DOI: <https://doi.org/10.62724/202430204>
14. The Hemingway Society. Ernest Hemingway: The Old Man and the Sea. URL: <https://hemingwaysociety.org> (қаралды: 05.04.2026).
15. Алтай А. Казино: абсурд әлем новеллалары. – Алматы: Атамұра, 2008. – 368 б.
16. Tejeda Barros A. If God does not exist everything is permitted? Dostoevsky, Sartrean morality, Franklean hope, and the victims' remembrance // Contrastes. Revista Internacional de Filosofía. – 2024. – Vol. 29. – №2. – P. 82-97. DOI: <https://doi.org/10.24310/contrastes.29.2.2024.17449>

А. АЛМАСХАНКЫЗЫ

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Б.Б. СЕЙИТОВА

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

С. МЕЛЬНИК

Индианский университет, Блумингтон, США

ИНТЕРТЕКСТ И НАЦИОНАЛЬНАЯ СЕМИОСФЕРА В ПРОЗЕ АСКАРА АЛТАЯ

Аннотация. Художественный текст является не только результатом познавательной деятельности писателя, но и отражением многослойной знаковой системы, сформированной в исторической памяти, языковом опыте, культурных традициях и мировоззренческих моделях определённого этноса. В этой связи в современной филологии понятие «интертекст» выступает важной теоретической категорией для выявления внутренней структуры художественного произведения, его смысловых уровней и механизмов текстообразования. Интертекстуальные связи реализуются посредством включения текста в смысловые, структурные и культурные отношения с другими текстами. Иными словами, каждое художественное произведение, будучи

самостоятельной семиотической целостностью, раскрывает своё значение во взаимосвязи с предшествующими текстами, культурными кодами и прецедентными структурами.

С этой точки зрения произведения Аскара Алтая «Туажат» и «Казино» представляют собой художественную систему, в которой наглядно проявляется взаимодействие интертекстуальных связей и национальной семиосферы в современной казахской прозе. В данных произведениях, с одной стороны, активно функционируют мифологические модели, фольклорные реминисценции, пословицы и поговорки, религиозные формулы, элементы историко-культурной памяти, с другой — используются прецедентные имена мировой литературной традиции, европейские топонимы, интернациональные языковые единицы, наименования урбанистического пространства и признаки техногенной цивилизации. В результате в тексте осуществляется взаимодействие различных культурных кодов, а их пересечение и сопоставление превращаются в основной механизм организации художественной семантики, отражая как национальные, так и глобальные семиотические уровни.

Ключевые слова: проза, интертекст, национальная семиосфера, «Туажат», «Казино», культурная память.

A. ALMASKHANQYZY

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

B.B. SEYITOVA

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

S. MELNYK

Indiana University, Bloomington, USA

INTERTEXT AND NATIONAL SEMIOSPHERE IN THE PROSE OF ASKAR ALTAY

Annotation. A literary text is not only the result of an author's cognitive activity, but also a manifestation of a multilayered semiotic system shaped by the historical memory, linguistic experience, cultural traditions, and worldview models of a particular ethnos. Therefore, in modern philology, the concept of intertext serves as an important theoretical category for identifying the internal structure of a literary work, its semantic layers, and its text-forming mechanisms. Intertextual relations are realized through the interaction of a text with other texts on semantic, structural, and cultural levels. In other words, although each literary work is perceived as an autonomous semiotic whole, its meaning is revealed through its connection with preceding texts, cultural codes, and precedent structures.

From this theoretical perspective, Askar Altay's works Tuazhat and Casino represent a literary system that clearly demonstrates the interaction between intertextual relations and the national semiosphere in contemporary Kazakh prose. On the one hand, these works actively incorporate mythological models, folkloric reminiscences, proverbs, religious formulas, and elements of historical and cultural memory. On the other hand, they integrate precedent names from the global literary canon, European toponyms, international linguistic units, urban spatial markers, and signs of technogenic civilization. As a result, the convergence of diverse cultural codes within the text becomes the primary organizing mechanism of artistic semantics, reflecting both national and global semiotic layers and their dynamic interaction.

Keywords: prose, intertext, national semiosphere, Tuazhat, Casino, cultural memory.

References

1. Baitürsynov A. Ädebiet tanytqyş // Aq jol. – Almaty: Jalyn, 1991. – 462 b.
2. Äuezov M. Ädebiet tarihy: joğary oqu oryndarynyñ studentterine arnalğan oqu qūraly / tüsiniktemesin jazğan jäne arnauy red. M. Myrzahmetov. – Almaty: Ana tılı, 1991. – 240 b.
3. Qabdolov Z. Söz öneri // Tañdamaly şyğarmalar. – Almaty: Jazuşy, 1983. – 456 b.
4. Ädılova A.S. Qazırgı qazaq körkem mätinderindegi sitasia qūbylysy: monografia. – Almaty: Evero, 2015. – 252 b.

5. Pirälieva G. Körkem prozadaғы psihologizmnıñ keibir мәseleleri (tüs körü, beiverbaldy işarattar, zattyq älem). – Almaty: Alaş, 2003. – 328 b.
6. Isımaqova A.S. Täuelsızdıq kezeñindegi ädebiettanu: äebi maqalalar. – Almaty: Dästür, 2016. – 384 b.
7. Kristeva İu. Bahtin, slovo, dialog i roman // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seria 9. Filologia. – 1995. – № 1. – S. 93–124.
8. Kakilbaeva E.T., Şanaev R.U. Algoritm intertekstuälnoğ analiza studentami-filologami prozy sovremennyh pisatelei Kazahstana // Filologia seriasy. – 2023. – № 4 (192). – S. 186–193. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v192.i4.ph17>
9. Mukhametkali A., Bolatova G., Tulekova G., Argynbayeva M. Intertextuality as a meshanism of dialogue between sultures and philosophısal traditions: A somparative study of Thomas Eliot’s and Bakytzhan Momyshuly’s works // Theory and Prastise in Language Studies. – 2025. – Vol. 15, No. 9. – P. 2825–2836. DOI: <https://doi.org/10.17507/tpls.1509.04>
10. Lotman İu.M. Semiosfera. – Sankt-Peterburg: İskustvo-SPB, 2000. – 704 s.
11. Altai A. Tuajat: roman. – Almaty: Qazyğürt, 2004. – 320 b.
12. Qazaq tılınıñ aimaqtyq sözdıgı / qūrast.: Č. Qaliev, O. Naqysbekov, Ş. Sarybaev, A. Üderbaev. – Almaty: Arys, 2005. – 824 b.
13. Mäulenov A.A., Mamirov A.İ. A. Altaidyñ «Tuajat» romanyndağy neomifologialyq motivterdıñ arhetiptik nyşandary // BQİTU habarşysy. – 2024. – № 3 (31). – B. 110–122. DOI: <https://doi.org/10.62724/202430204>
14. The Hemingway Society. Ernest Hemingway: The Old Man and the Sea. URL: <https://hemingwaysociety.org> (qaraldy: 05.04.2026).
15. Altai A. Kazino: absurd älem novelalary. – Almaty: Atamūra, 2008. – 368 b.
16. Tejada Barros A. If God does not exist everything is permitted? Dostoevsky, Sartrean morality, Franklean hope, and the vıstıms’ remembrance // Sontrastes. Revista Internacional de Filosofía. – 2024. – Vol. 29. – №2. – P. 82-97. DOI: <https://doi.org/10.24310sontrastes.29.2.2024.17449>

Авторлар туралы мәлімет:

Алмасханқызы Арайлым – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Алмасханқызы Арайлым – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Almaskhanqyzy Arailym – doctoral student at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Сейітова Бағдагүл Балтабекқызы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Сейітова Багдагуль Балтабекқызы – докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Seyitova Bagdagul Baltabekkyzy – doctoral student at Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Светлана Мельник – философия докторы (PhD), Индиана университетінің аға оқытушысы, Блумингтон, АҚШ.

Светлана Мельник – доктор философии (PhD), старший преподаватель Индианского университета, Блумингтон, США.

Svitlana Melnyk – Doctor of Philosophy (PhD), Senior Lecturer at Indiana University, Bloomington, USA.